

УДК 342.25(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.3>

РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА ДЛЯ ПОЛІТИЧНОГО, ЕКОНОМІЧНОГО І КУЛЬТУРНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСТРОГА У XVI-XVII СТОЛІТТІ

Гуменюк С.М.,

*кандидат філософських наук, доцентка,
доцентка кафедри журналістики та українознавства,
Навчально-науковий інститут економіки та менеджменту
Національного університету водного господарства та природокористування
ORCID: 0000-0002-3505-9585
e-mail: s.m.humeniuk@nuwm.edu.ua,*

Киричук Б.С.,

*здобувачка вищої освіти першого (бакалаврського) рівня 4-го року навчання,
Навчально-науковий інститут права
Національного університету водного господарства та природокористування
ORCID: 0000-0002-0898-0504
e-mail: kyrychuk_p20@nuwm.edu.ua,*

Гуменюк С.М., Киричук Б.С. Роль магдебурзького права для політичного, економічного та культурного становлення Острога у XVI-XVII столітті.

У статті досліджується вплив концепції магдебурзького права на економічний, політичний та культурний розвиток м. Острог протягом XVI-XVII століть. Встановлено, що сьогодні існує чимало питань, які потребують ґрунтовного дослідження і вирішення, зокрема, щодо впровадження чіткого розподілу управлінських функцій між державними органами влади й органами місцевого самоврядування, щодо удосконалення системи й структури органів місцевого самоврядування, щодо створення належної законодавчої бази. Вбачається, що вирішити дані проблеми неможливо без чіткого й системного аналізу основних етапів становлення місцевого самоврядування в розрізі історичних даних про магдебурзьке право.

Встановлено, що магдебурзьке право – це середньовічний тип права, за яким міста частково звільнялись від влади центральної королівської адміністрації або влади феодалата, як наслідок, отримували можливість самоврядування на корпоративній основі. Завдяки привілеям магдебурзького права міста вперше отримали самоуправу, свого війта, бурмістра, радників, лавників, власні суди, а також право на створення власних ремісничих цехів.

Підтверджується думка про те, що магдебурзьке право є чи не найяскравішим свідченням того, що українські міста впродовж багатьох віків перебували в єдиному політичному, культурному та економічному просторі на рівні з провідними містами Європи. Така теза підтверджується історією функціонування магдебургії в багатьох центрах нашої країни, зокрема, й у найбільшому освітньому осередку Волині XVI століття – легендарному місті Острог. Попри непересічне значення Острога в суспільно-політичному та культурному житті України на зламі середньовіччя та Нового часу, формування магдебургії у цьому місті тривалий час тлумачилося помилково через недостатню кількість історичних джерел. Прийняття концепції магдебурзького права надала Острогу унікальну можливість в розвитку локальної торгівлі та, що найважливіше, освітньої сфери. Характерною особливістю магдебурзького права в українських містах наприкінці XVI століття стала трансформація його норм внаслідок впливу актуальних факторів соціально-економічного розвитку, а також давньоруських традицій міського устрою і права. Таким чином, магдебурзьке право не започаткувало новий процес створення місцевого управління в Україні, а лише певною мірою модифікувало вже існуючі норми життя та управління справами місцевого значення.

Ключові слова: місцеве самоврядування, магдебурзьке право, Острог, XVI-XVII століття, європейська інтеграція, міщанство, привілеї, грамоти.

Humeniuk S.M., Kyrychuk B.S. Therole of Magdeburg law for the political, economic and cultural formation of Ostroh in the XVI-XVII centuries.

The article examines the impact of the concept of Magdeburglawontheeconomic, political and cultural development of Ostrohin the 16th-17th centuries. The author establishes that today there are many issues which require through research and resolution, inparticular, the introduction of a clear division of administrative functions between state authorities and local self-government bodies, improvement of the system and structure of local self-government bodies, and creation of an appropriate legislative framework. It is believed that it is impossible to solve these problems without a clear and systematic analysis of the mainstages of formation of local self-government in the contex to historical data on Magdeburg law.

The author establishes that Magdeburg law is a medieval type of law under which cities were partially exempted from the power of the central royal administration or the power of a feudal lord and, as a result, were able to self-governon a corporate basis. Thanks to the privileges of Magdeburg law, cities for the first time received self-government, their own mayor, mayor, councilors, shopkeepers, their own courts, and the right to create their own craftsmen’s shops.

The article confirms the idea that Magdeburg law is perhaps the clearest evidence that Ukrainian cities form any centuries were in a single political, cultural and economic space on a par with the leading cities of Europe. This thesis is confirmed by the history of the Magdeburg in many centers of our country, including the largest educational center of sixteenth-century Volhynia, the legendary city of Ostroh. Despite the outstanding importance of Ostroh in the socio-political and cultural life of Ukraine at the turn of the Middle Agesand the Modernera, the formation of the Magdeburg in this city has long been misinterpreted due to the lack of historical sources. The adoption of the concept of Magdeburg law provided Ostroh with a unique opportunity to develop local trade and, most importantly, the educational sphere. A characteristic feature of Magdeburg law in Ukrainian cities at the end of the sixteenth century was the transformation of its norms due to the influence of current factors of socio-economic development, as well as ancient Russian traditions of urban organization and law. Thus, the Magdeburg law did not initiate a new process of establishing local government in Ukraine, but only modified to a certain extent the existing norms of life and management of local affairs.

Keywords: localself-government, Magdeburglaw, Ostroh, XVI-XVII centuries, Europeanintegration, bourgeoisie, privileges, charters.

Постановка проблеми. Розбудова української державності за принципами демократії об’єктивно зумовлює необхідність в переосмисленні практичного значення та ролі місцевого самоврядування в загальній системі прав громадянського суспільства. У контексті сучасних глобалізаційних змін, яких сьогодні зазнає не тільки Україна, але й решта світу, особливо актуалізується питання пошуку найкращої моделі організації влади, яка б цілком відповідала сучасним світовим та європейським стандартам і водночас була боб’єктивно спрямована на забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини й громадянина.

Європейський політичний вектор у стратегічному плані повоєнного розвитку України вже декілька років перебуває в центрі уваги вітчизняних науковців. Але, мабуть, найважливіше питання, яке вимагає негайної відповіді: ким же ми, українці, входитимемо до Європи? Як іноземна держава з самостійною культурою та звичаями чи як повноцінний, давно знайомий економічний та політичний партнер європейської спільноти? Як неодноразово демонструє історичний досвід становлення нашої держави, Україна ще з XVI століття має законне право вважатися цілком реальним та важливим учасником «старого континенту», членом тодішнього «Європейського Союзу». Такі переконання ґрунтуються на тому що вже тоді, у XVI столітті, Україна безпомилково прийняла важливе європейське нововведення – концепцію магдебурзького права, яку відразу практично застосувала у найбільших містах тодішньої України, у тому числі її культурному центрі – місті Острога.

Стан опрацювання проблематики. Історична характеристика місцевого самоврядування у XVI-XVII століттяхв розрізі європейського магдебурзького права залишається неоднозначною, адже вітчизняні та зарубіжні вчені диктують різні підходи до тлумачення та періодизації розвитку місцевого самоврядування на території України йзарубіжних держав. Теоретичну й практичну основи даного дослідження становлять праці таких вітчизняних вчених, як П. Біленчука, О. Бойка, О. Головка, О. Дарнопих, Н. Камінської, Ю. Кириченко, І. Рибачок, К. Ровинської, О. Фрицького та М. Чубатого. Поряд з цим, віддаючи належне напрацюванням дослідників, зауважимо, що дослідження ролі й значення магдебурзького права для окремих міст України, у тому числі для м. Острога, усе ще залишається актуальним питанням та потребує ґрунтового вивчення науковими колами України.

Мета статті – дослідження впливу концепції магдебурзького права на економічний, політичний та культурний розвиток м. Острога у XVI-XVII столітті.

Виклад основного матеріалу. Місцеве самоврядування України в її сучасних територіальних вимірах пройшло складний і суперечливий історичний шлях, тривалий час зазнаючи впливу як східної, так і західної політичних культур. Цей інститут у своєму сучасному розумінні склався у світовій практиці на межі XIV-XVII століть, коли абсолютні монархії розпочали трансформацію у перші демократичні й правові держави. Боротьба за утвердження місцевого самоврядування, вільного від феодално-чиновницького свавілля, була однією з причин активних суспільних рухів, адже ідеї нового місцевого самоврядування протиставлялися феодалній державі й становому патріархально-общинному (сільському) типу місцевого самоврядування. Разом з тим, як влучно зазначає К. Ровинська, усе ж деякі елементи місцевого самоврядування за магдебурзьким правом, зокрема, устрій громад і статус міст, успішно збереглися до наших днів, адже дозволяють жителямсамостійно визначати вектор економічного та культурного розвитку своєї території [8, с. 3]. Іншими словами, основні елементи місцевого самоврядування за магдебурзьким правом залишаються актуальними й сьогодні, наповнившись новим юридичним змістом.

За своєю суттю магдебурзьке право – це кодифіковані у XIII столітті норми середньовічного міського права (звичаєве право), за яким міста частково звільнялися від контролю центральної королівської адміністрації або влади феодала й мали можливість створювати перші відносно незалежні органи місцевого самоврядування [3, с. 104]. Норми цього права регулювали порядок управління містом як окремою територіальною одиницею, а також встановлювали порядок здійснення судочинства та торгівлі, діяльності купецьких корпорацій і цехів. Як стверджують історики, воно було започатковане привілеями ще у 1188 р., отриманими німецьким містом Магдебургом від архієпископа – власника міста.

Тривалий час магдебурзьке право було однією з найбільш розповсюджених у Європі систем феодалного міського права. Сформувавшись у Німеччині, згодом воно було імплементоване багатьма іншими містами Чехії, Угорщини, Польщі, Литви, Білорусі, та врешті – України. До запровадження магдебурзького права в нашій державі вже існував досить розвинений міський устрій, генетично пов'язаний із традиціями й звичаєвим правом періоду Київської Русі. У великих містах жителі вже володіли певною адміністративною автономією, яка проявлялася у функціонуванні першого станового самоврядування. Такий адміністративний устрій велико-княжих міст включав дві структурні ланки, а саме: адміністративно-судовий орган влади в особі намісників, урядовців та старост, які керували містом від імені феодалного власника чи держави, і орган станового самоврядування міщан (інститут війтівства на звичаєвому праві).

Як зазначає Ю. Кириченко, рецепція магдебурзького права дійшла до українських міст у формі партикулярного права, що надавалось шляхом спеціальних привілейованих грамот. Цей процес знайшов своє закріплення у III Литовському статуті, який поділяв міста на привілейовані та непривілейовані, тобто на ті, що мали магдебурзьке права і на ті, що його не мали. Грамоти, що наділяли міста магдебурзьким правом, звільняли їх від підлеглості загальнодержавним законам та адміністрації урядовців [8, с. 5].

На переконання О. Берези, магдебурзьке право залишається чи не найяскравішим свідченням того, що українські міста впродовж багатьох віків перебували в єдиному політичному, культурному та економічному просторі на рівні з провідними містами Європи. Така думка підтверджується історією функціонування магдебургії в багатьох центрах нашої країни, зокрема, й у найбільшому освітньому осередку Волині XVI століття – легендарному місті Острог [1, с. 92].

Цікавою видається думка про те, що вітчизняні історики тривалий час хибно вказували час надання місту магдебурзького права. Однією з причин прийнято вважати нерозуміння того, що Острог і Острожець – це різні населені пункти сучасної Рівненщини. Острожець (нині село Дубенського району на Рівненщині) отримав привілеї магдебурзького права у 1528 році, натомість саме місто Острог дещо пізніше – 7 червня 1585 року. Як свідчать історичні джерела, магдебурзька грамота була надана місту польським королем Стефаном Баторієм (1576–1586) за ініціативою й клопотанням тодішнього власника міста й за сумісництвом найзаможнішого магната Василя-Костянтина Острозького. Незважаючи на те, що оригінал магдебурзької грамоти сьогодні знаходиться в архівах Російської Федерації, одному з професорів Національного університету «Острозька академія», попри політичні виклики, пов'язані з особливостями співпраці між державами, вдалося опублікувати копію вищезгаданої грамоти. Згідно з текстом цього історичного документу, острозькі міщани отримували магдебурзьке пра-

во «за прикладом інших привілейованих міст» України. Також вказувалося, що це право надавалося Острогу відповідно до «всіх його частин і артикулів» [7].

На основі магдебурзького права місто отримало самоуправу, свого вйта, бурмістра, радників, лавників, власні суди, а також привілей створення власних ремісничих цехів. Розглянемо деякі з цих нововведень детальніше.

По-перше, магдебурзький привілей надавав місту виборний уряд, а також Раду на чолі з бургомістром. Як правило, до ради входило шість радців (радників), які обиралися терміном на один рік. Міський суд, званий лавою, теж складався з шести лавників, яких обирали міщани. Очолював суд вйт, який призначався королівським привілеєм пожиттєво або міг бути відкликаний таким же привілеєм. Вйт мав право виносити будь-які вироки, в тому числі й смертну кару, його вирок можна було оскаржити тільки перед самим королем. Вйт був першою посадовою особою міста й очолював його оборону. У містах усі судові (кримінальні й майнові) справи розбирав вйт з лавою. На чолі Магістрату стояв вйт з бурмістрами, радцями й лавниками, які вибиралися із середовища освічених міщан. У розпорядженні магістрату знаходилися канцелярія на чолі з майстровим писарем, а для виконання своїх розпоряджень магістрат мав «міських слуг», які обіймали різні посади (до «ката» включно) [5, с. 148].

До особливостей застосування магдебурзького права на території Острожчини варто віднести те, що у своїй повсякденній діяльності жителі здебільшого керувалися не першоджерелами магдебурзького права (мається на увазі збірники «Саксонське Зеркало» і «Вайхбільд»), а приватними переписами оригінальних текстів, зокрема, книгами міського права таких польських юристів, як Павла Щербича, Миколи Яскера та Барташа Троїцького. Як зауважують історики, ці книги мали багато особливостей та значно відрізнялися за змістом від конкретних норм їх першоджерел [7].

Цікавою видається думка І. Лісної про те, що українські міста використовували загальну форму магдебурзького права, але не його конкретний зміст [6, с. 17]. Ще до прийняття магдебурзького права місцеве населення України вже було знайоме з його загальними рисами. Можливо, саме з цим пов'язаний той факт, що на території нашої держави (на відміну від Польщі), магдебурзьке право застосовувалося далеко не в тому безумовному й оригінальному вигляді, у якому практикувалося найбільшими містами Західної Європи. Іншими словами, магдебурзьке право, проникнувши на територію тогочасної України, поступово видозмінювалося і збагачувалося місцевими традиціями й звичаями.

Як зазначає О. Головка, у XVI столітті острозька волость була однією з найбільших серед волинських володінь князів Острозьких, а завдяки «домонархальному граду» - головним центром їх величезних латифундій. Цьому сприяло особисте зацікавлення князів Острозьких у економічному розвитку даної території, а також вигідне територіальне розташування м. Острог, адже волость розташовувалася на кордонах Луцького й Кременецького повітів. За підрахунками науковця, на початку XVI століття в Острозі налічувалося близько 4,8 тис. жителів, водночас вже на кінець XVI століття, коли місто отримало привілей магдебурзького права, Острог вважався чи не найбільшим містом тогочасної України, налічуючи близько 7,3 тис. місцевих жителів. Досить різноманітним був і національний склад міста: половину всього населення становили українці, однак, на жаль, у відсотковому співвідношенні з роками їх кількість, хоч і повільно, зменшувалася. Поряд з цим, фіксувалося зростання кількості поляків, які на кінець XVI століття становили вже 28,6% від загальної кількості населення, решту 17% - становили євреї, які, як правило, займалися продовольчою торгівлею. Серед інших національних груп Острога того періоду фіксувалися вірмени, татари, греки, серби й волохи [2, с. 63].

Важливим досягненням Острога після отримання привілеїв магдебурзького права стало перетворення міста на основний ремісничий центр Великої Волині. Про цей факт збереглися численні свідчення в документальних джерелах, зокрема, у волинських городських книгах й актах Литовської та Волинської метрик - офіційних документах того часу, які мали важливе юридичне значення. Так, згідно з поборовим реєстром 1586 року, на той час у місті працювало більше 130 ремісників, з них 28 були підмайстрами у межах 24 спеціальностей. У акті 1603 р. щодо розподілу володінь князів Острозьких є відомості про 190 ремісників 50 спеціальностей. У присязі, складеній луцькому городському суду у 1635 р., згадувалося про 552 ремісників 36 основних спеціальностей. Найбільше було шевців, слясарів, кравців, римарів, сагайдачників та столярів [7].

Порівнюючи рівень розвитку ремісничої діяльності Острога та Львова, О. Скоков зазначає, що Острог займав друге місце в тогочасній Україні, налічуючи до 1636 року 552 ремісника (при цьому у Львові їх налічувалося майже 2 тис.). Серед інших міст, які були відомі завдяки ремісничій діяльності варто виділити Кам'янець, Луцьк та Перемишль з середньою кількістю ремісників 150-200 осіб [9, с. 211].

Завдяки вигідному географічному розташуванню до Острога щорічно на традиційні ярмарки з'їжджалися купці не лише з українських земель, але й із-за кордону. З Росії привозили хутряні, шкіряні вироби і ювелірні прикраси, з Польщі та Угорщини – бурштин, сукно й солону рибу, з Туреччини – прянощі, шовк, оксамит та перли. Таким чином, отримавши у XVI столітті статус одного з найрозвинутіших міст України, Острог приваблював до себе багатьох міщан, які мігрували територією України в пошуках роботи й можливості здійснити торгівельну діяльність.

На наше переконання, Острог також посідає вагомe місце у контексті синтезування вітчизняних освітніх традицій, адже одночасно враховує надбання української та західноєвропейської культур.

Як зазначають В. Жуковський та В. Махлюк, однією з передумов заснування Василем-Костянтином Острозьким у 1576 році академії вважається складна релігійна та культурно-освітня ситуація в Україні. На противагу православ'ю, католицьке та реформаційне шкільництво наприкінці XVI століття переживало свій розквіт, а починаючи з 60-х років цього ж століття в Речі Посполитій швидко з'являлися перші єзуїтські колеґіуми. З огляду на особливу популярність такого роду освіти, більшість православних магнатів і шляхтичів посилали своїх нащадків навчатись у протестантські та єзуїтські школи, де ті швидко зрікались православ'я та культурних традицій України. Розуміючи складне культурне, духовне та інтелектуальне становище України, князь Василь-Костянтин Острозький вирішив докласти особливих зусиль, аби започаткувати в Острозі першу слов'яно-греко-латинську академію [4, с. 332].

Консолідація найкращих педагогів і книжників України зарубіжжя в новоствореному острозькому культурно-освітньому центрі вимагала неабияких зусиль та фінансових затрат, однак князь не переймався такими питаннями, адже розумів, що Україна стикається з набагато більшою проблемою – небажання громадян здобувати вищу освіту у вітчизняних викладачів. Аби вирішити це питання, князь Василь-Костянтин Острозький написав низку офіційних звернень до Константинопольського патріарха й до папи Римського із проханням відрядити кращих науковців та педагогів із Європи до Острога для навчання українських студентів. Як наслідок, період з 1587 по 1620 роки став часом найвищого розвитку діяльності Острозької академії, адже керівництву, у тому числі князю Василю-Костянтину Острозькому, вдалося встановити тісні міжнародні зв'язки з різними освітніми та науковими центрами Європи, зокрема, з освітніми закладами Греції, Австрії, а також Балканських країн. Набутий ними досвід у відомих європейських університетах, був втілений у викладацьку та наукову діяльність Острозької академії.

Висновки. Таким чином, магдебурзьке право, беззаперечно, надало новий імпульс розвитку Острога як провідного осередку інтелектуального, політичного та економічного життя України раннього Нового часу. Для міщан боротьба за надання їм привілеїв магдебурзького права була гарантією отримання визначеної автономії від держави й правової основи для захисту міського населення від свавілля королівських намісників і великих землевласників. Із запровадженням магдебурзького права зростає роль місцевих органів влади у вирішенні економічних питань, а також у питаннях охорони правопорядку, діяльності місцевої адміністрації та судочинства.

Проведене дослідження дає достатні підстави вважати, що вже у XVI столітті Україна була повноправним членом тодішньої європейської спільноти. Незважаючи на те, що українці сприймали магдебурзьке право як своєрідне доповнення до національного звичаєвого права, воно внесло певні риси загальноєвропейського устрою в організацію самоврядування українських міст та стало важливим чинником культурного й правового зближення України із Західною Європою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Береза О.А. Магдебурзьке право в Україні та його значення для розвитку місцевого самоврядування. *Ефективність державного управління*. 2014. Вип. 40. С. 91–98.
2. Головка О.М. Населення міста Острога в другій половині XVI - в першій половині XVII ст. *Острозький краєзнавчий збірник*. Вип. 4. С. 61–67.
3. Дарнопих О.Г. Магдебурзьке право як елемент становлення місцевого самоврядування в українських містах. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. № 35. С. 102–107.
4. Жуковський В.А., Махлюк В.Г. Організаційно-педагогічні засади діяльності Острозької академії XVI–XVII ст. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2016. № 15. С. 329–338.
5. Котенко Т.А. Особливості поширення магдебурзького права у слов'янських народів. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія «Юридичні науки»*. 2007. № 74–76. С. 146–149.

6. Лісна І.С. Магдебурзьке право на українських землях. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2016. Вип. 2. Том 1. С. 15–18.
7. Магдебурзьке право в Острозі: європейські традиції в українському контексті. *Газета «День»*: веб-сайт. URL: <https://day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/mahdeburzke-pravo-v-ostrozi-yevropeyski-tradytsiyi-v-ukrayinskomu-konteksti> (дата звернення: 15.11.2023).
8. Ровинська К.І. Магдебурзьке право як підґрунтя формування місцевого самоврядування на території України. *Теорія та практика державного управління*. 2017. Вип. 2(41). С. 1–8.
9. Скоков О.В. Історія середньовічного і ранньомодерного Острога на сторінках збірників Остріг на порозі 900-річчя. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. № 22. С. 209–224.